

Болат ҚОРҒАНБЕКОВ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ЖОҚТАУ ЖАНРЫ

*Статья посвящена исследованию
содержательных и образных взаимосвязей между
хикметами Хожа Ахмеда Ясауи и жанра оплакивания в
казахском фольклоре.*

*Bu makalede, Ahmet Yesevi hikmetlerinin
Kazak folklorundaki ağıt janryyla olan ilişkisi
incelenmiştir.*

Қожа Ахмет Ясауидің қазақ мәдениетіндегі орны өлшеусіз. Ұлттық дүниетанымымыздың қалыптасуында Ясауидің хал-хикмет ілімі жетекші рөл атқарған болса, оның «Диуани хикмет» жинағы осы ілімді таратудағы ең басты құрал болды. Сондықтан да ол халық арасында кие-қасиеті күшті, қымбат рухани қазына ретінде қастерленіп келді. «Диуани хикмет» қазақтар арасында жазбаша да, ауызша да тарады. Әйтсе де, соңғысы басымырақ болды. Әрбір отбасындағы жаңдардың хикметтерді белгілі дәрежеде жатқа білуі Қожа Ахмет Ясауидің халық жүрегінің төрінен орын алуына жол ашты. Жатқа айтылу нәтижесінде Ясауи хикметтері фольклорлық шығармаларға зор ықпал етті. Соның жарқын мысалын қазақ жоқтауларынан көруге болады.

Жоқтау – көнеден келе жатқан фольклорлық жанр. Оған Білге қаған, Күлтегін ескерткіштері және Махмұт Қашқари сөздігіндегі Алып Ер Тоңаны (Афрасиаб) жоқтау куә бола алады. А.Байтұрсынұлының 1926 жылы Мәскеуде бастырған «23 жоқтау» жинағында қамтылған шығармалар өзінің дүниеге келген дәуірі жөнінен бес жүз жылдай уақытты қамтиды. Бұл – аталмыш туындылардың халықтың рухани қажеттілігін әрдайым қанағаттандырып келгендігінің және ислам құндылықтарымен біте қайнасып кеткендігінің дәлелі. Академик Ә.Марғұлан: «Жоқтау – Орхон жазуларының түбегейлі аялғысы [1], – дейді. Түркі халықтарының өмірінде маңызды рөл атқарған жоқтаулардың Ясауи шығармашылығына тигізген ықпалы да жоқ емес.

Қазақ мәдениеті мен өнеріне күшті әсер еткен Ясауи хикметтерінің жоқтау сияқты көне фольклорлық жанрлардың соны мазмұн табуына септігі тигені анық. Сол себепті сопылық жолға тән таным мен түсінік қазақ жоқтауларынан да байқалады. Кеңестік дәуірде жоқтау өлеңдерін ислам қағидаларына қайшылық ретінде, яғни тағдырға қарсылық ретінде көрсетуге тырысушылық ғылыми әдебиеттерден кең орын алды. Бұл жөнсіз қисын еді. Өйткені жоқтаулардан тағдырға қарсылық емес, керісінше, тағдырға мойынсұну, өлімнің хақ екенін мойындау мазмұны басты орын алған. Жоқтаудың ең басты мақсатының бірі – дүниеден өткен қайраткердің жақсы істерін мақтау, дәріштеу, көшке үлгі ету. Бұл – лайықсыз адамды дәріштеп, шындықты бұрмалау емес. Жоқтау кез келген адамға айтылмаған, елге еңбегі сіңген, халық сүйген адамдарға арналған. Оны белгілі ақындар шығарған.

Халық шығармашылығының білгірлері А.Байтұрсынұлы [2], Х.Досмұхамедұлы [3] сияқты ғалымдар осылай дейді. Елге үлгі тұтуға лайықты жандарды дәріштеу ислам қағидаларына ешқашан қайшы келмейді, қайта бұл – дінді дұрыс түсінуден шыққан ізгі іс. Құранның «Зұха» (93) сүресінің 11 аятында «Раббыңның берген нығметін жарияла, білдір», - делінеді. Діни көзқарас бойынша, халыққа тура жол көрсетуші тұлғалар да адамзат баласына Жаратушы тарапынан берілген ең үлкен сый. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік қорық-мұражайындағы тудың лаухасында жазылған: «Мұхаммад, Әли – Алланың берген нығметі!» [4] – деген жазу осыны білдіреді. Сондықтан пайғамбарды мақтау, дәріштеу, оның ісін үлгі етіп, тарату, оған салауат айту – Құран аяттарынан туындайтын шын мұсылманның міндеті. Қожа Ахмет Ясауи де бірнеше хикметін Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарды мадақтауға арнаған. Айталық, Стамбул басылымындағы «Диуани хикметтің» 20, 21, 23, 51 хикметтері тек қана пайғамбарды мақтап-дәріштеуге арналған. Пайғамбар жолымен жүргендер ғана халықтың сүйіктісіне айнала алады. Сол себепті халық жырларында, жоқтауларда дәріштелетін тұлғалар Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар мен оның жолын қушылардың ізбасары ретінде көрсетіледі. Бұдабай ақын шығарған Әйсеке болысты жоқтауда:

Қайратың болды, көкежан,
 Үрістем менен Дастандай.
 Сақилығың бар еді
 Баязит пен Бостандай.
 Үммәтке белді байладың
 Құданың шері арыстандай.
 Әділдігің бар еді
 Әзіреті Омар, Оспандай.
 Үлгіменнен сөз айттың
 Төпсірден шыққан дастандай [5], –

деп жырланады, елге пайдалы қызмет еткен жан пайғамбар, сахаба, әулиелер ісін жалғастырушы ретінде көрсетіледі. Жоқтаулардағы мұндай жандарды дәріштеу – пайғамбарды (с.ғ.с.) мақтаудан, оның ісін үлгі етуден бастау алатын дәстүр.

«Диуани хикметтегі» мақтаулар мен қазақ фольклорындағы жоқтаулардың арасында осындай туыстық бар. Ал қазақ фольклорындағы мақтаулар хикметтермен тек тақырыптық тұрғыда ғана емес, образдық жағынан да байланысады. Мақтау, мадақ мазмұндағы хикметтерді Ясауи шәкірттері де жалғастырды. Олар Қожа Ахмет Ясауидің пайғамбарды мақтаған ізімен өз ұстаздарын дәріштеді. Бұған Сүлеймен Бақырғани шығарған деп айтылып жүрген хикметті мысал етуге болады.

Бсқақ баба ұрығы
Ибраһим пайхы құлыны,
Машайықтар ұлығы –
Шайхы Ахмет Иассауи [6], –

деп басталатын бұл хикметтің ізгілікті дәріштеуді, оны көшке үлгі етуді дәстүрге айналдырудағы маңызы зор болды.

Қазақ ауыз әдебиеті мен фольклорындағы мақтаулардың жоқтаумен тамырластығы айқын. Фольклортанушы Е.Тұрсынов мадақ өлеңдерін жоқтаулардан да бұрын туған деп көрсетіп, ол екеуінің шығу негізі бір екенін айтқан. Ол өлген адамды еске алуға арналған көне ырымдық әрекеттерде аруақтың көңілін көтеру мақсаты барлығына назар аудара келіп, «Осыған қарағанда, аруақтарға арнап айтылған өлеңдер жоқтау түрінде емес, мадақтау түрінде айтылған болса керек» [7], – дейді. Мақтауларда да жоқтаулардағыдай дәріптелуші тұлғаның халыққа, елге сіңірген еңбегі басты орында жырланады.

Жоқтауларда өмірдің өткіншілігі, рухтың өлмейтіндігі, әулиелердің шарапаты сияқты хикметтерде бар сопылық танымға тән түсінік түрлері өте көп кездеседі. Сопылық жолдағы жүрек тазалығы да айтылады. Мысалы, Ысмайылды жоқтаудағы:

Кешегі менің бекзатым
Бесінде мектеп оқыған.
Алтыда ақыл тоқыған,
Жетісіне келгенде,
Жетпіс жерден діл сұрап,
Құдықтай көзін шұқыған [4, 60], –

деген жолдардан жүрек тазалығымен айналысқан Ясауи жолының өкілін танимыз (фольклорлық шығармалардағы «діл» сөзі «жүрек» ұғымын береді). Жоқтауларда Қожа Ахмет Ясауидің: «Иер устида улмас бурун тирик улдим» [8], «Улмас бурун жан бермакни дардин тарттым» [8, 148], «Ғашиқларни суннати дур тирик улмак» [8, 172], – дегеніндей, «өлмей тұрып өлу» деп айтылатын сопылық жолға тән қасиет те айқын жырланады. Осы жоқтаудағы:

Бұрынғы өткен пайғамбар –
Бәрі өлімге болды тән,
Бір кісіге жарасар
Өлімге де қылған сән [5, 63], –

деген жолдар осының дәлелі. Бұл жерде өлімнің не екенін тірі кезінде біліп, оны қуанышпен, салтанатпен қарсы алған адамның бейнесі бар. Жоқтаулардағы сабырға шақыру, өлімге иман тілеу де сопылық жолдағы дәстүрлерден туындайды.

Кеңестік идеология исламға жат етіш көрсетуге тырысқан жоқтауларда, керісінше, ислам құндылықтарының ең маңызды тұстары, сопылық ілімге тән барлық шарттар мен ұстанымдар үлгі етіледі. Мысалы, Шоқанға арналған жоқтауда Ясауи айтатын «топырақ болу», яғни елдің табанында жататын топырақ сипатты кішіпейілдік пен нәжіс төксе де, гүл өсіріп беретін топыраққа тән жомарттық қасиеті былай дәріштеледі:

Адалдан жиған теңгені,
Ақ көңіл, ашық пенде еді.
Мен ақ сүйек екем деп,
Елге айтып көрмеді [5,51].

Ғарішке болысу, жетім-жесірді жебеу – Ясауи хикметтерінде көп айтылатын өнегенің бірі. Жетім, пақырларға болысу Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың сүйікті ісі екеніне Қожа Ахмет Ясауи айрықша назар аударады. Ол пайғамбардың бұл ісін «Ғариб, фақир, иетимларни башин сылаб», «Ғариб, фақир, иетимларни Расул сурди» [8,129], «Иетим, фақир, ғарибға саһауатлығы Мухаммад» [8,174], «Мухаммад айтдилар: һар ким иетимдур, Билицлар: ол мени хас умматимдур» [8,209], – деп дәріштейді. Өзі де: «Ғақил ирсаң ғарибларни қуңлин аула» [8,129], «Ғариб, фақир, иетимларни қылғыл шадман» [8,131], «Иеимни курсаңиз ағиртмаңизлар, Ғарибни курсаңиз дағ етмаңизлар» [8,209], – дейді. Аталмыш жоқтауда бұл идеяны:

Немересі ер Шыңғыс
Билікті істі қалапты.
Қызыр Ілияс жар болып,
Сұлтан болды талапты.
Ғарішке Шыңғыс болысқан,
Билік айтып толысқан [5,51-52], –

деп береді. Бұл – халыққа пана болумен қатар дәріштелетін жақсылық. Әйскені жоқтаудағы:

Айналайын, көкежан,
Қараның болдың ханындай.
Қарайғанды ықтаттың
Қамысқа түскен жалындай.
Орта жүздің көркі едің,
Қоңыраулы бұйра нарындай.
Ағайында жинадың
Алшыс үйлі арғынды-ай!
Орынды болдың орасан
Мыңжылқының тауындай!
Көшке пайдаң көп тиді
Көктемдегі жауындай [5,67-68], –

деген жолдардан осыны танымыз.

Жоқтаудың соңы әрдайым дұғамен, қайтыс болған адамға иман тілеумен аяқталып отырады. «Өлі риза болмай, тірі жарымайды» деген мақал мазмұнынан аңғарылатын екі дүниенің тұтастығы туралы хал іліміне тән көзқарас – жоқтаулардың негізгі өзегі. Осы дүниетаным белгісі әулиелер шарапаты, аруақтың қолдауы жайындағы жыр жолдарында барынша ашыла түседі. Ысмайыл Арыстанбекұлына арналған жоқтаудағы:

Жеңіл де болсын сұрағың,
Әулие, пірлер медег қыш,
Бейіште болсын тұрағың [5,59], –

деген сөздер өткенге деген құрметтің, тарихты қадірлеудің, белгісіндей көрінеді. Бұл шығармаларда әр тыныста Алланы еске алудың, дүние ісінің өзін Жаратушы ризашылығы, халықтың игілігі үшін атқарудың, сөйленген сөз бен атқарылған әрбір әрекетті құлшылыққа айналдырып жіберудің үлгісі де бар. Мұндағы елшілік мазмұн оны батырлық жырлармен туыстастырады. М.Әуезов қаһармандық жырлардың көбін жоқтаулардан шыққан деп дәлелдейді [9]. Жоқтауды ұлт зиялыларының көп зерттеуі, жариялауы да тегін емес. Мұнда Ясауи іліміне тән құндылықтар мол.

Қожа Ахмет Ясауидің өзі де көне жоқтаулардағы көркемдік дәстүрлерді пайдаланғандығын аңғауға болады. Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарды мақтаған 51 хикметіндегі: «Бабасини атасы ирди һашим, Ешитқанда ақадур кузда иашим» [8,207], төрт шардиярдың бірі – Омарға арнаған 53 хикметіндегі: «Мискин Ахмад, қылғыл иад, қылғыл ғажизинни бунияд, Шаяд рухы қылғай шад, ғадалатлиғ Ғумар дур» [8,211], – деген жолдардан және Әзіреті Әлиге арналған 55 хикметіндегі: «Рахмет қылғай Бир уа Бар, һар не қылса ерки бар, Қожа Ахмадга мадаткар шер худа Ғали дур» [8,213], – деген жолдардан қазақ жоқтауларында бар дәстүр ізін байқаймыз. Бұл жолдардың алғашқысынан дүниеден өткен адамға қатысты өз қайғысын білдіруді, кейінгі екеуінен жоқтау соңының жұбатуға ұластырып, өз-өзіне басу айту мен дұға-тілек бағыштауды аңғарамыз. Бұның бәрі – қазақ жоқтауларына тән сипаттар. Мұндай мәндегі жыр жолдары тұрақты клищеге айналған [10].

Ясауи хикметтерінде тікелей жоқтаумен байланысты туған образдар да бар. Мысалы, Қазан басылымындағы 67 хикметінде «Күні-түні тынбай бір сәт жоқтау айтты» [11], – деп, өзінің халықтық жоқтау айту дәстүрін тағдырға қарсылық деп есептемегенін, оған пошына қарамағанын аңғартады. Ол:

Аналары дал болып қалды қайран,
Гүл жүздері запырандай сарғайған,
Уай, құлыным, ботам, деумен ах ұрған,
Жаға жыртып, шаптарын жұлды, көргін [11,129], –

деп те жырлайды. Бұл сурет көне замандағы жоқтау айту кезіндегі іс-әрекетті көзге елестетеді. «Боздағым» жинағын құрастырушы Т.Арынов осы жинаққа жазған «Өлгендер туралы өлмес мұралар» атты алғы сөзінде бұл туралы: «Сонау көне замандарда, бергі көне түркі кезінің өзінде (V-VIII ғ.) түркі тайпалары өлген адамға қатты қайғырып, «өлген адамның тумалары шапшын жұлып, бетін тырнап, құлағын кесіп, өздерін қорлайтын» әдет болған. Оның мәнісі: «Өлген жақсы адамның артында қалып, онсыз сүрген өмірде не мән бар?» – деп қараудан шыққан» [5,12], – дейді. Қожа Ахмет Ясауидің осы іс-әрекеттерді салқынқандылықпен бейнелеуі оның бұған қалыпты жағдай ретінде қарағанын және көне дәстүрлерді құрметтегенін білдіреді. Жоқтаушы адамның жоқтау айту әрекетін бейнелейтін мұндай жолдар тұрақтылыққа ие болып, формулаға да айналған. Тұрмыс-салт жырларын зерттеген Б.Уахатов осындай формулалық жолдар туралы айта келіп: «Мысалы, жоқтауда бұрынғы дәстүр бойынша айтылып келе жатқан жаттамалы жолдардың да, бір-біріне мотиві, ұйқасы, сөз байлығы, бейнелі, образды суреттері ортақ формулалардың да көптеген көріністері бар. Айталық:

Қара бір шапым жайың,
Жайың да жылайың!
Кінәлі бармақ, жез тырнақ,
Күнінде қанға бояйың.
Албыраған ақша бет,
Сүйегіне таяйың, –

деген сияқты жесір қалған әйелдің шапшын жайып жоқтау айтуы, өз денесінен қан шығарып, бетін жыртуы көне замандардан сақталып келе жатқан поэтикалық өрнектер» [10,133-134], – дейді. Мұндай формулалық жолдардың Қожа Ахмет Ясауиге дейінгі жоқтауларда да болғандығы күмәнсіз. Демек хикметтегі жоқтау кезіндегі халді елестететін бейнелер мен тұрақты тіркестер – сол көркемдік дәстүрді үлгі етудің көрінісі.

Осы айтылған мәселелердің бәрі Ясауи хикметтерінің қазақ жоқтауларымен мазмұндық және образдық тұрғыдағы тығыз байланыстылығын танытады. Бұл ақиқат жоқтауларға қатысты кеңестік идеология қалыптастырған көзқарастың қазіргі кезде ескіргендігін ескертіп, оны ғылыми негізде қайта қараудың қажеттігін күн тәртібіне қойып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу (құраст. Р.Нұрғалиев). Алматы: Жалын, 1991, 428 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Аламан (құрастырушысыр, алғы сөзін және түсініктемелерін жазағандар – Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов). Алматы: Ана тілі, 18 б.

Б.Қорғанбеков. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері және қазақ...

4. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. (құрастырушылар Ө.Қ.Муминов, М.Б.Қожа, С.Моллақанағатұлы, М.Ж.Садықбеков, Ж.М.Нұрбеков). Алматы: «Эффект» ЖШС, 2010, 142 б.
5. Боздағым (қазақтың жоқтау жырлары). Құраст. Т.Арынов. Алматы: Жазушы, 1990, 69 б.
6. Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер. (Аударған және түсініктерін жазған Ө.Жәмішұлы). Алматы: Өнер, 1995, 144 б.
7. Тұрсынов Е. Тарихи жыр, өлеңдердің тегі мен дамуы // Қазақ тарихи жырларының мәселелері (жауапты ред. Р.Бердібаев). Алматы: Ғылым, 1979, 44 б.
8. Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Даналық кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи. Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993, 170 б.
9. Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, зерттеулер. 17 т. Алматы: Жазушы, 1985, 171 б.
10. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. Алматы: Ғылым, 1983, 134 б.
11. Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер (жалпы ред.басқарған және алғы сөзді жазған М.Қ.Әбусейітова: қазақшалаған Ө.М.Ибатов, З.Жандарбек, А.Ш.Нұрманова; түсініктемесі З.Жандарбектікі). Алматы: Дайк-Пресс, 2000, 83 б.

REZUME

B.KORGANBEKOV (Shimkent)

HOJA AHMED YASAWI HIKMETS AND GENRE OF MOURNING IN KAZAKH FOLKLORE

The article deals with the informative and vivid connections of Hoja Ahmed Yasawi hikmets and genre of mourning in Kazakh folklore.